

Jan Willem Erisman & Koen van Wijk

DE MELKVEE REVOLUTIE

*De lessen van de landbouwtransitie
op Schiermonnikoog*

NOORDBOEK

INLEIDING

LANDBOUWTRANSITIE OP EILANDNIVEAU 8

- 11 De eerste kaas

HOOFDSTUK 1

GESCHIEDENIS VAN LANDBOUW EN NATUUR 16

- 16 Boeren tussen duin en wad
 19 Van kloosterboeren naar polderboeren
 23 Naoorlogse ontwikkelingen
 25 Het einde van de zuivelfabriek
 28 Kamperen op de boerderij
 30 Boeren op de kwelder
 33 Een Nationaal Park
 36 Veranderend boerenlandschap
 37 Weidevogelstand
 38 Effecten voor de kwelder
 40 Landbouw met beperkingen
 42 Een bedreigd Nationaal Park

HOOFDSTUK 2

SLECHT NIEUWS EN GOED NIEUWS 48

- 48 De PAS-werkgroep
 50 Aanmeren in de polder
 52 Slecht en goed nieuws
 54 Het stikstofprobleem, hoe zit dat?
 57 Stikstofgebruik in de landbouw
 58 **PROGRAMMATISCHE AANPAK STIKSTOF**
 61 Het belang van biodiversiteit in de landbouw
 64 Waarom loopt de biodiversiteit terug?
 66 Het adaptiemodel

HOOFDSTUK 3

NAAR DE OPLOSSING VOOR SCHIERMONNIKOOG 70

- 70 Een integrale aanpak als oplossing
 72 Wat is natuurinclusieve landbouw?
 74 Economische en sociale voordelen
 76 **DE BODEM ONDER HET LANDSCHAP**
 77 De boeren zeggen ja
 80 Mestvergister
 81 Haalbaarheidsstudie
 83 Biologisch boeren?
 85 **BLIJVENDE GANZENOVERLAST**
 88 Alleen samen
 90 Een alternatief voor biologisch: zelf verzuivelen
 93 **DE STAKEHOLDERS EN HET BOERENINITIATIEF**

HOOFDSTUK 4

SAMEN WERKEN AAN DE TOEKOMST

100

-
- 100 De boeren treden naar buiten
 - 103 De oplossing in zicht?
 - 104 Teleurstellingen
 - 108 De boeren bepalen het tempo
 - 110 De kaasmarkt in Nederland
 - 113 Bezoek van de minister
 - 115 De dans om de centen
 - 116 **OPINIESTUK IN DE LEEUWARDER COURANT, MEI 2018**
 - 120 Groeiend vertrouwen
 - 123 Kwartiermaker en stuurgroep
 - 126 De Brabantse spiegel
 - 129 Boegbeeld
 - 131 Een streep door de PAS
 - 133 Op bezoek in Den Haag
 - 134 Plan van Aanpak
 - 136 Staatssteun
 - 138 Stikstofcrisis
 - 142 De Zuivelhoeve
 - 143 Streefbeeld 2030
 - 146 De kwestie busstation
 - 147 **BIODIVERS SCHIERMONNIKOOG ANNO 2030**
 - 154 Richting de finale van een lang proces
 - 158 Grote stappen
 - 160 **LUDIE VAN DER BIJL, BOERENVOORMAN TEGEN WIL EN DANK**
 - 164 De koeien gaan weg

HOOFDSTUK 5

WAT IS TRANSITIE TOCH MOEILIJK

170

-
- 170 Een eigen winkel
 - 172 Een minister voor stikstof ...
 - 173 **DE GEBOORTE VAN EEN KAASMERK**
 - 177 Tijd voor een koerswijziging
 - 179 Mijn lessen

DANKWOORD 185

BRONNENLIJST 189

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 191

COLOFON 192

INLEIDING

Landbouwtransitie op eilandniveau

‘Schiermonnikoog is Nederland in het klein als het om de landbouw gaat: een te hoge melkproductie voor een te lage prijs met import van kunstmest, kracht- en ruwvoer en andere middelen. De boeren van het eiland produceren hun melk grotendeels voor de export, gebruiken voor een deel van hun voederwinning land op de vaste wal, waar ook af en toe een schip met mest naartoe vaart. Waar het eiland mee blijft zitten, zijn het verlies van stikstof naar het milieu die de kwaliteit van landschap en biodiversiteit op het waardevolle natuurgebied aantasten.’

Het zijn de eerste zinnen uit een opinieartikel van mijn hand dat de *Leeuwarder Courant* een paar jaar geleden publiceerde. Het was 19 mei 2018. Terwijl ik op boot zit naar Terschelling voor een korte vakantie, bezoeken de ministers Carola Schouten en Cora van Nieuwenhuizen Schiermonnikoog. Daar horen ze over de stikstofproblematiek op het eiland en over de transitie waarmee de boeren en andere betrokkenen dit willen oplossen.

Op de veerboot lees ik in de *Leeuwarder Courant* een artikel waarin de Nederlandse Melkveehouders Vakbond zich erg negatief uitlaat

over een initiatief op Schiermonnikoog. De zeven melkveehouders van het eiland hebben namelijk besloten om een derde van hun veestapel af te stoten, volledig over te stappen op natuur-inclusieve landbouw en een eigen zuivelmerk te starten als onderdeel van een nieuw verdienmodel.

De zure reactie op dit ambitieuze plan steekt me en nog voordat de Brandaris in zicht komt, heb ik een opinieartikel voor dezelfde krant opgekrabbeld.

Ik schrijf dat de NVM vasthoudt aan een achterhaald model in een falend systeem, omdat we ver boven alle milieunormen produceren, de biodiversiteit achteruit holt en agrarische ondernemers zwaar in de schulden zitten. Ik roep de NVM op om opener te staan tegenover dit soort initiatieven, omdat ze dan werkt aan het behoud van een sector waarin boeren met plezier kunnen werken en een goede boterham verdienen, in plaats van onder hoge druk zo goedkoop mogelijk te produceren voor de wereldmarkt, met beperkte marges.

Er wonen net geen duizend mensen op het eiland, dat aantal is al eeuwen redelijk constant. Vanaf de eerste bewoning van het eiland verbouwt men er voedsel. Het land wordt voor het eerst bewerkt door monniken en later door burgers en boeren. In het begin van de negentiende eeuw telt het eiland 26 boeren, met vooral gemengde bedrijfjes of soms alleen een paar koeien. Door de aanleg van dijken, ontwatering en landbewerking kan de landbouw groeien en door gericht beleid en technologische ontwikkelingen wordt de landbouw ook behoorlijk geïntensiveerd en geconcentreerd op het polderdeel van het eiland.

Rond 2018 zijn er nog zeven melkveehouders die in totaal 650 koeien melken op 275 hectare polderland en jongvee op de kwelder laten grazen. Daarnaast houden ze schapen en verdienen flink bij aan hun toeristische accommodaties. De totale melkproductie is ruim vijf miljoen liter per jaar. Een tankwagen van Friesland-Campina haalt de melk op, die vervolgens naar een fabriek wordt gebracht. Het is onduidelijk welke fabriek. Het is ook niet duidelijk wat er van de melk gemaakt wordt: babyvoeding voor de Chinese

markt? Goudse kaas voor ons omringende landen of verder weg? Of misschien gewoon toch melk die verkocht wordt in de supermarkt op het eiland? Het is niet bekend.

Het Waddengebied is een van de belangrijkste natuurgebieden van Nederland. De natuur van Schiermonnikoog is beschermd vanwege het bijzondere duinlandschap. De laatste jaren is de variatie aan planten en diersoorten hier sterk afgenomen. Door de hoge stikstofdepositie op het eiland in combinatie met een matig natuurbeheer heeft een versnelde verruiging en vergrassing van het landschap plaatsgevonden. De ammoniakconcentraties op Schiermonnikoog zijn de hoogst gemeten van de Waddeneilanden. De uitstoot van de veehouderij draagt in grote mate bij aan de hoge stikstofdepositie op het beschermde duinlandschap dat op vrijwel alle plekken wordt overbelast door ammoniak.

In 2014 stelt de provincie de zeven veehouders voor de keuze: kom met een oplossing om de emissies te verlagen, óf de provincie koopt een bedrijf op en vormt een deel van de polder om tot natuur.

De boeren komen tot het besef dat zij ingrijpende maatregelen moeten treffen om de stikstofdepositie terug te dringen. Het stelt hen voor enorme uitdagingen in hun bedrijfsvoering, want het betekent ook dat ze moeten werken aan een nieuw verdienmodel op Schiermonnikoog. Dapper, maar ook vol onzekerheid, kiezen zij voor het concept voor biodivers boeren dat het Louis Bolk Instituut heeft ontwikkeld als 'businessmodel voor biodiversiteit in de melkveehouderij'.

Dit concept is als startpunt genomen om de stikstofdepositie te verminderen en de biodiversiteit op Schiermonnikoog structureel te verbeteren. Een cruciaal onderdeel is het verwaarden van de eigen melk tot een exclusief zuivelmerk, om zo verzekerd te zijn van een goed inkomen.

Waarin is Schiermonnikoog Nederland in het klein? De historie van het eiland en de landbouwontwikkelingen zijn zeer goed vergelijkbaar met wat er in de rest van het land is gebeurd. De landbouw is veranderd door schaalvergroting, intensivering en specialisatie.

Tegenwoordig moet de sector gedwongen door druk vanuit de markt buiten zijn milieugrenzen opereren. Als er dan op Schiermonnikoog oplossingen mogelijk zijn, dan kunnen die als voorbeeld dienen voor landbouw en gebiedsontwikkeling in andere delen van Nederland.

Deze aanpak is te kopiëren door andere groepen boeren, al zal er altijd maatwerk nodig zijn en zullen de resultaten verschillen. Zeker voor gebieden met een beperkt schaalniveau en een hoge stikstofdruk op nabije natuurgebieden kan dit model een uitkomst zijn. De belangrijkste les? Als je de transitie overlaat aan de boeren zelf – een proces van onderaf dus – dan kan de uitkomst beter zijn dan wanneer het van boven wordt opgelegd. Uit het transitietraject van Schiermonnikoog is gebleken dat als je de regie bij de boeren zelf legt en een duidelijk doel meegeeft met de nodige financiële middelen, dat ze er dan ook uitkomen en uiteindelijk verder gaan dan aanvankelijk van ze gevraagd is. Er moet wel een stok achter de deur zijn, in dit geval de opkoop van een bedrijf en grond, als de boeren er zelf niet uitkomen.

De eerste kaas

Het is zaterdag 25 september 2021. Een feestelijke dag, waarop demissionair landbouwminister Carola Schouten naar Schiermonnikoog afreist voor de finale van een lang en soms moeizaam traject waarin vele barrières zijn geslecht. De minister, de provincie, de boeren en andere betrokkenen zetten de handtekening onder een overeenkomst die de ingrijpende transitie mogelijk moet maken. Daarin slaan de melkveehouders een nieuwe spannende weg in, door maar liefst 38 procent van hun vee af te stoten en de overstap te maken naar een natuurinclusieve bedrijfsvoering en de herinrichting van hun polder. Hiermee voldoen ze ruimschoots aan de opgelegde reductie van 20 procent. Ze verminderen zelfs bijna twee keer zoveel emissie, voor hetzelfde budget.

Bij de transitie hoort een nieuw verdienmodel: de boeren verwaarden een deel van hun melk tot een hoogwaardig streekproduct

Eindelijk is het zover: minister Carola Schouten snijdt met melkveehouder Peter Visser de eerste kaas 'Van Schier' aan.

onder de naam 'Van Schier'. De minister mag op deze mooie septemberdag samen met melkveehouder Peter Visser de eerste kaas aansnijden. Zelf neemt ze geen hapje, want ze houdt niet van kaas. Maar haar waardering is er niet minder om.

Dit moment markeert het begin van een nieuw avontuur voor de boeren van Schiermonnikoog. Wijzen zij daarmee de weg voor een groot aantal collega's dat elders in Nederland boert nabij kwetsbare natuurgebieden? Boeren die door de uitvoering van het coalitieakkoord van de nieuwe regering uit december 2021 onder leiding van een heuse minister voor Natuur en Stikstof rond Natura 2000-gebieden zullen moeten omschakelen. Van veel van deze boeren wordt een forse reductie van de emissies verlangd, om zo de natuur te beschermen. Zij moeten ook voldoen aan de doelen voor klimaat en waterkwaliteit. Er is veel geld vrijgemaakt – 25 miljard euro! – om dit te realiseren. Maar hoe het precies aangepakt zal worden in die gebieden is vooralsnog onduidelijk.

Dit boek verhaalt over de weg naar een nieuwe manier van denken en werken, over zeven melkveehouders die niet langer meer zullen boeren in de schaduw van de natuur, maar mét de natuur. Hun verhaal biedt mogelijk inspiratie aan die andere gebieden waar uitdagingen liggen op het gebied van het verlagen van de stikstofdepositie en de verbetering van de biodiversiteit. Laat de melkveerevolutie starten op Schiermonnikoog!

Jan Willem Erisman

HOOFDSTUK 1

Geschiedenis van landbouw en natuur

Boeren tussen duin en wad

In het verleden telt Schiermonnikoog tientallen boerenbedrijfjes. Vooral kleine boeren, die zowel in de polder als in het dorp wat koeien melken en gewassen verbouwen. Tijdens mijn eerste ‘stikstofbezoek’ in januari 2015 zijn er nog zeven boeren over. Hun boerderijen liggen verspreid door de enige polder van het eiland, de Banckspolder.

Zonder uitzondering zijn het melkveehouders met een flinke recreatieve neventak en een kleine schapenhouderij erbij. Zes van de zeven boeren hebben een forse verblijfsaccommodatie voor eilandtoeristen en schoolkampen, één boer heeft een paardenpension. Het aantal melkkoeien varieert van zestig tot honderdtwintig per bedrijf. De veestapel op het eiland heeft een ziektevrije status. Er komen nooit nieuwe dieren naar het eiland en de ziektevrije status is belangrijk voor de bedrijfsvoering.

Boeren op Schiermonnikoog betekent – zoals op vele plekken in Nederland – boeren naast de natuur. De enige boerenpolder ligt ingeklemd tussen de uitgestrekte duingebieden en de kwelders aan de west-, noord- en oostzijde en de waddenkust aan de zuidzijde, maar oogt verder weinig anders dan een gemiddeld landbouwgebied. Met rechte kavels en sloten, uitgestrekte percelen met grasland, afgewisseld met maisakkers en doorsneden door een kaarsrechte ontsluitingsweg. De meeste boerderijen zijn voorzien van nieuwe, moderne ligboxstallen en schuren. Ze vallen op vanwege hun grootte, die nogal afsteekt tegen de omvang van de polder. De zeven boeren willen een goed inkomen verdienen door op een efficiënte, moderne manier voedsel te produceren, in dit geval melk. Dat is hun vak en dat willen zij op Schiermonnikoog uitoefenen, want net als alle andere bewoners zijn ook de boeren verknocht aan het eiland. Hun voorouders bundelen in 1932 hun krachten in de Vereniging Boerenbelang Schiermonnikoog en onder die noemer treden de boeren nog steeds naar buiten. Zonder uitzondering hebben de huidige boeren de afgelopen jaren fors geïnvesteerd in de modernisering van hun onderneming en de meeste bedrijven zijn vrij recent overgenomen door een opvolger.

Een bijzondere rol in de Schiermonnikoogse landbouw is weggelegd voor de kwelders. Deze verlande slikplaten aan de waddenzijde zijn dichtbegroeid met allerlei kruidige planten en grassen en worden nog altijd doorsneden door een aantal diepe slenken waardoor het water bij vloed diep het gebied kan binnendringen. Daardoor zijn de kwelders een overgangsgebied van zout naar zoet, met bijpassende plantensoorten. De boeren weiden hun jongvee en de droge koeien 's zomers als een gezamenlijke kudde op de kwelder en de aangrenzende duinen binnen het Nationaal Park. Dit gemeenschappelijke agrarisch gebruik van de kwelders is vrij uniek voor deze tijd en doet denken aan de gemeenschapsgronden (meenten) in de esdorpenlandschappen van weleer.

Melkvee houden alleen is door de afhankelijkheid van de melkprijs een onzekere basis voor de bedrijven. Daarom werkten de boeren de afgelopen decennia creatief en ondernemend aan een verbreding van de bedrijfsvoering. En met succes. Op een na hebben alle

De omvang van het eiland en het landgebruik veranderen in de loop van de tijd. Boven topografische kaart uit 2010, onder topografische kaart uit 1935.

boerderijen een (groeps-)accommodatie voor maximaal honderd gasten. Zowel toeristen als scholen die op kamp gaan, maken veelvuldig gebruik van deze verblijfslocaties.

Verder doen de boeren al jaren aan weidevogelbeheer, waar beheervergoedingen tegenover staan. Ook dit is een vaste inkomstenbron voor de bedrijven.

Sinds kort hebben enkele boeren hun staldaken vol gelegd met zonnepanelen, wat ook een goede bron van inkomsten is. Naast toerisme en natuurbeheer oriënteren de boeren zich in de periode dat we voor het eerst contact hebben ook op het vermarkten van hun melk tot lokale zuivelproducten. Maar de kern van de bedrijven is en blijft het melkvee, en die bedrijfstak moet op zichzelf financieel rendabel zijn.

Van kloosterboeren naar polderboeren

De sterke focus op de melkveehouderij van tegenwoordig is er lang niet altijd geweest op het eiland. Cisterciënzer monniken van het Noord-Friese klooster Claerkamp introduceren rond het jaar 1300 de landbouw op het eiland. Naar het devies ‘met kruis en ploeg’ en met hard werken spannen zij zich in om ongerepte gebieden beheersbaar te maken, waarmee ze ook werken aan zelfdiscipline en het beheersen van hun ‘innerlijke wildernis’. Dankzij de aanleg van de eerste lage dijken maken zij de grond geschikt voor het verbouwen van graangewassen, terwijl ze de weiden en kwelders als hooiland gebruiken en hier hun vee weiden.

De kloosterorde beheert het eiland tot 1580. Daarna behoort het tot de Staten van Friesland, die Schiermonnikoog in 1640 als Heerlijkheid verkopen aan Johan Stachouwer. De familie Stachouwer blijft generaties lang eigenaar en stelt op den duur voorwaarden aan het beheer en de huur van de weidegrond en de bemesting. De landbouw op het eiland heeft een zeer kleinschalig karakter en telt in de tijd van Napoleon (1810) 142 koeien, 33 schapen en 33 paarden. Er is ongeveer 190 hectare cultuurland waarop gerst, haver, rogge en groenten worden verbouwd, naast het gebruik als